

МЕКТЕПТЕГІ ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУЫНА ПСИХОЛОГТЫҢ АТҚАРАТЫН ҚЫЗМЕТІ

Шұғаева Г.Қ. - *п.ғ.к. Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті Психология және арнайы білім беру кафедрасының меңгерушісі,*

Джапанова А. - *Педагогика және психология мамандығының магистранты*
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
(Атырау қ., Қазақстан)

Бүгінгі таңдағы білім берудегі басты мақсат – қарқынды дамып келе жатқан ортада өмір сүруге қабілетті, өзін-өзі дамытуға, іздене отырып өздігінен білім алуға, өз ойын еркін айта білуге бейім, жоғары білімді шығармашыл дамыған тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Мұндай тұлғаға қойылатын бірінші кезектегі нақты талаптар – шығармашылық, белсенділік, жауаптылық, жоғары интеллектілік, терең білімділік. Баланың жеке тұлға ретінде жан-жақты дамуы, өзіндік көзқарасының қалыптасуы мен ой-өрісінің кеңеюі мектеп қабырғасында қаланады. Сондықтан да мектептегі оқыту мен тәрбие және психологиялық қолдау жұмыстары тұлғаға бағдарланған принципке негізделуі керек.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев биылғы Жолдауында сапалы білім беру қызметін көрсетуге байланысты: «Барлық дамыған елдердің сапалы бірегей білім беру жүйесі бар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр. Оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс» делінген [1].

«Дарындылық — адамның өз бейімділігі арқылы, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы қалыптасатын қасиет». Әр баланың бойында табиғат берер ерекше қабілеті, дарындылығы болады. Баланың бойындағы дарындылық қасиетін дамыту көбіне мұғалімдердің кәсіби біліктілігіне байланысты екендігі ақиқат. Жаңа «субъект-субъект» оқыту парадигмасымен жұмыс жасау, әр баланың бойындағы дарындылық қасиеттерін анықтап, дамыту, мектепте өз дәрежесінде жүргізілуі керек.

Дарындылық пен қабілеттіліктің не екенін, оқушы дарындылығын анықтайтын психодиагностикалық әдістемелердің тиімділігін, нәтижелілігін білетін мұғалім ғана дарынды оқушымен нәтижелі жұмыс істей алады.

Дарынды оқушымен жұмыстың негізгі мақсаты — олардың шығармашылық жұмыста өзінің қабілетін іске асыруға дайындығын қалыптастыру. Ал мақсатқа жету - оқу бағдарламасын тереңдетіп оқыту және оқушылардың танымдық белсенділігін дамыту арқылы жүзеге асады.

Дарынды оқушының ақыл-ойының, эмоционалдық және әлеуметтік дамуы мен ерекшеліктерінің өзіндік ашылу деңгейі мен өлшемін ескеру;

1. Жан-жақты ақпараттандыру;
2. Коммуникативті бейімдеу;

3. Дарынды оқушының шығармашылық бағытының ашылуына, дамуына, қоршаған ортаға өзін-өзі жарнамалауына көмек көрсету.

Осы мақсаттар мен міндеттерді орындауда мектеп ұстаздары мынандай жұмыс түрлерін өз іс-тәжірибелерінде пайдаланса өнімді нәтиже алмақ.

1. Икемді және ұтқыр оқу жоспарын құру;
2. Жеке пәндерді оқытуда тәуелсіз қозғалыс жасау;
3. Дарынды оқушының өзінің жұмысын өзі жоспарлап, шешім қабылдауына ықпал ету;
4. Дарынды оқушының қызығушылығына байланысты оқу жоспарын құру;

Осындай жұмыс түрлерін ұйымдастыруда ұстаздар мынандай мәселелерге баса назар аударулары керек:

1. Пән сабақтарында шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды іріктеу, орындау, талдау жұмыстарын жүйелі жүргізуге;

2. Дарынды оқушылардың білім деңгейі мен олардың өз мүмкіндіктерін пайдалану көрсеткішін арнайы әдістемелер бойынша жүйелі түрде тексеріп отыруға;

3. Сабақтан тыс мезгілде жүргізілетін жұмыстарға - пәндік олимпиада, ғылыми конференцияға, интеллектуалдық турнирлер мен шығармашылық байқауларға дайындық жұмыстарын жыл бойы жоспарлы жүргізуге;

4. Білім беру мекемелерінде дарынды оқушылар үшін арнайы сыныптар мен топтар құрып, оқу бағдарламаларын жеделдетіп оқытуды ұйымдастыруға мүмкіндік жасау болып табылады.

В.Н.Дружинин «дарындылық» пен «қабілеттілікті» саралай отырып, дарындылық – жүйелі түрде өмір бойы психиканың сапасы ретінде дамып, адамның бір немесе бірнеше қызметте жоғары нәтижелерге жету мүмкіндігін айқындайды деп көрсетеді. Сонымен «дарындылық қызмет барысында жай ғана табысты

жұмыс істеу емес, міндетті түрде жоғары нәтижелерге жеткізетін психиканың неғұрлым сапалы білім деңгейі. Қызметті күнделікті қарапайым іс барысында да табысты жүргізуге болады, ал дарындылық шығармашылық өнім болса керек [2].

А.М.Матюшкин дарындылықтың психологиялық құралы адамның шығармашылығымен шығармашылық дамуын қамтамасыз ететін негізгі құрылымдық элементтермен сәйкес келеді деген сөз. Шығармашылық дарындылық жаңа идеяларды қозғап, атқара білумен байланысты. Көптеген авторлардың зерттеулері бойынша адамның шығармашылық дарындылығын функциялауда тұлғалық фактор маңызды болып табылады (интеллектуалды процестердің эмоционалдығы, қызығушылығының бағыттылығы, бірбеткейлік, шешімділік, еңбекқорлық, т.б.) [3]. Автордың пікірінше, дарындылықтың психологиялық құрылымы адамның шығармашылығы мен шығармашылық дамуының негізгі құрылымымен сәйкес келеді. Шығармашылық әлеует – дарындылық негізінің дамуы.

Ақыл-ой дарындылығы – адамның өз ойлауын жаңа талаптарға саналы бағыттай алуының, оны жаңа міндеттерді шешуге және өмірдің жаңа шарттарына бейімдей алудың жалпы қабілеті.

Психологиялық сүйемелдеудің мақсаты: дарынды балаларды анықтау, қолдау және дамыту, олардың өзін-өзі жүзеге асыру, кәсіби өзін-өзі анықтау, психологиялық және дене денсаулығын сақтау.

Міндеттер:

1. білім беру мекемесінің басқа мамандарымен бірлесіп, дарынды балалардың критерийлерін анықтау, ерекше бағдарды қажет ететін оқушыларды анықтау;
2. оң мен-тұжырымдаманы (өздігінен қарым-қатынас, өзін-өзі құрметтеу, өзін-өзі қабылдау) қалыптастыруға жәрдемдесу;
3. эмоциялық тұрақтылықты дамыту, өзін-өзі реттеу дағдыларын қалыптастыру, стрессті жеңу, экстремалды жағдайларда (конкурстарда, олимпиадаларда, емтихандарда) мінез-құлық);
4. әлеуметтендіруге, коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруға жәрдемдесу;
5. дарынды балалармен жұмыс істейтін педагогтардың біліктілігін арттыруға жәрдемдесу.

Қазіргі дарындылық психологиясының маңызды жағдайы оның дамуы дамып келе жатқан тұлға мен әлеуметтік ортаның өзара әрекеттестігінен тыс қарастырылмауы болып табылады. Бұл ретте дарынды балалардың ерекше мүмкіндіктеріне бағытталған жағдай жасаудағы мектептегі оқытудың ерекше рөлі атап өтіледі. Осындай жағдайларды жасау үшін қажет: дарындылықтың әр түрлі көріністерінде осы ерекшеліктерді анықтау әдістерін барабар қолдану, тәрбиелеу мен оқыту жағдайларына байланысты жас ерекшелік даму барысында олардың өзгерістерін қадағалау, дарынды оқушыларға олардың проблемаларын шешуде көмек көрсету [4].

Мектепте балалардың келесі санаттарын бөліп көрсетуге болады:

1. басқа тең жағдайларда ақыл-ой дамуының жалпы деңгейі ерекше жоғары оқушылар (кіші мектеп жасында анықталады);
2. ғылымның немесе қызметтің белгілі бір саласында арнайы, ақыл-ой дарындылығы белгілері бар оқушылар (кіші мектеп және жасөспірім жаста анықталады));
3. қандай да бір себептермен оқу-жаттығуда табыстарға жетпеген, бірақ жарқын танымдық белсенділікке, психикалық қойманың түпнұсқасына, ақыл-ой қорына ие оқушылар (өзін жоғары мектеп жасында көрсетеді).

Дарынды оқушыларды ерекшелейтін жалпы белгілер-тамаша жады, ақпаратты жіктеу және тәжірибені санаттандыру қабілеті. Дарынды балалар жинақталған білімді пайдалана алады, үлкен сөздік қоры бар, сөйлеуде күрделі синтаксистік құрылымдарды пайдаланады, жаңа сөздер ойлап табады, сөздіктер мен интеллектуалды ойындарды оқуды қалайды. Кейбір балаларда оқуға қызығушылық тудыратын математикалық қабілеттер басым. Дарынды балалар жоғары көңілге ие, оларға қызықты саладағы нәтижеге жетуде табанды.

Дарынды балаларда әділдік сезімі, жеке құндылықтар жүйесі өте дамыған, бірақ екі-бес жас аралығында олар шындық пен қиялды анық дамыта алмайды: дарынды балалар жарқын қиялға, әзіл сезіміне ие, "тістері бойынша емес" проблемасын шешуге тырысуда; сонымен қатар, мұндай балалардың эмоционалды әр түрлі үрей туғызады, олар құрдастарымен қарым-қатынаста өте өзімшіл болады, өйткені олар бейбітшілікті барлық адамдарда қабылдау әр түрлі екенін түсінбейді.

Үлкеюіне қарай негізгі құрылымдық компоненті оқушылардың дарындылығын және шығармашылық даму талантты баланы айналады мәселесін. Ол баланың жаңалыққа үнемі ашық болуын қамтамасыз етеді, сәйкессіздіктер мен қайшылықтарды іздеуде, жаңа мәселелер мен проблемаларды жеке қоюда, зерттеу шығармашылық белсенділігіне ұмтылуда көрінеді [4].

Бірегейлігі-дарындылықтың міндетті құрылымдық элементі. Ол басқа "стандартты" шешімдер арасында ұсынылатын шешімнің күтпеген, стандартты емес, күтпеген дәрежесін білдіреді. Жалпы дарындылық шешімді "жылдам" табу арқылы көрінеді.

Дарынды балалар:

1. әдетте, белсенді және әрқашан бос емес.
2. Кейде сабаққа қатысы жоқ іспен айналысады;
3. олардың алдына қойылған мақсаттарды табандылықпен көздейді. Толығырақ білгісі келеді және қосымша ақпаратты талап етеді;
4. көптеген іскерліктердің арқасында басқалардың өз бетінше жұмыс істеуге қабілетті;
5. ең маңызды мәліметтерді тез бөліп, жаңа ақпарат көздерін өз бетінше таба алады;
6. кейде орындау көп уақытты талап ететін міндеттер қояды.

Дарынды балаларды анықтау белгілі бір белгілермен сипатталатын дарындылықтың әртүрлі түрлерін бөлу проблемасымен де байланысты. "Оқушылардың дарындылығын дамытудың дидактикалық негіздері" кітабында а. И. Дровскаяның дарындылық түрлерінің белгілерін сипаттайды.

Дарынды балаларды анықтау әдістеріне:

1. бақылау;
2. ата-аналармен қарым-қатынас;
3. психолог жұмысы: тестілеу, сауалнама, әңгімелесу;
4. олимпиадалар, конкурстар, жарыстар, ғылыми-практикалық конференциялар.

Педагог-психологтың дарынды балалармен жұмысының үлгілік мазмұны

Бастауыш мектепте алғашқы психодиагностикалық минимум қорытындысы және мұғалімдердің бақылаулары бойынша "дарынды немесе дарынды балалар" санатына жатқызуға болатын оқушылардың шағын тобы құрылады. Мұндай балаларды психологиялық сүйемелдеу жеке бағдарды, яғни жеке даму бағдарламаларын жасауды көздейді. Бағдарламалар Оқу-тәрбие үдерісінің барлық субъектілерімен (мұғалімдер, әкімшілік, ата-аналар, әлеуметтік педагогтар және т.б.) бірлесіп жасалады. Қажет болған жағдайда жекелеген оқушылардың терең психодиагностикасы жүргізіледі. Тестілер өзінің әр түрлілігі кезінде дарынды баланың барлық ерекшеліктері туралы толық түсінік бере алмайтынын есте сақтау керек.

Әдістемелер пакеті баланың даралығын ескере отырып іріктеледі. Шығармашылық қабілеттерді анықтауға арналған тестілерді (мысалы, Торренс тесті), Векслердің ақыл-ой қабілетін диагностикалау әдістемесін (IQ = 130) қолдануға болады. Дарынды оқушылардың психологиялық сипаттамасын бағалау үшін Рензулли—Хартман шкаласын пайдалану заңды болады (зияткерлік шеберлік, мотивация, креативтілік).

Арнайы қабілеті бар (музыкалық, бейнелеу, физикалық және т.б.) балаларды анықтау ата-аналардың, мұғалімдердің сұраулары, сабақтан тыс уақытта қызмет өнімдерін талдау негізінде жүргізіледі. Сондай - ақ, а. де Хаан мен Г. Каффтың сауалнама-тестін ұсынуға болады.

Соңғы уақытта мектепте зияткерлік және академиялық дарындылықты анықтау алгоритмі қалыптасты, оған сәйкес оқушылардың көрсеткен нәтижелері кез келген сегіз критерийдің алтауы бойынша жоғары көрсеткіштерді қанағаттандыруы тиіс:

- 1) топтық тест бойынша баға-95% және одан жоғары;
- 2) топтық тест бойынша бағалау-127 және одан көп;
- 3) жеке интеллект сынағы бойынша бағалау — 125 және одан көп;
- 4) мұғалім сауалнамасының деректері;
- 5) ата-ана сауалнамасының деректері;
- 6) оқушының өзін-өзі бағалау деректері;
- 7) үлгерім және басқа да өмірбаяндық материалдар;
- 8) шығармашылық жұмыстарды бағалау.

Дарынды оқушылардың танымдық қызметін дамыту, егер мынадай ұйымдастырушылық жағдайлар болса, неғұрлым тиімді жүзеге асырылады: тиісті деңгейде мектептердің әртүрлі типтерінде оқыту, әртүрлі сыныптан тыс жұмыс, мобильді тік және көлденең топтар, жеке оқыту, жеделдетілген оқыту және байытылған бағдарламалар.

Қорыта келгенде, дарындылықты дер кезінде анықтау мен әрі қарай дамытуда мектептегі психологиялық қызметтің ролі өте зор. Тек сауатты және жүйелі түрде жүргізілетін психологиялық қолдау жұмыстары негізінде әр түрлі сынып оқушыларының дарындылығын жетілдіруге болады.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2016 ж. 17 қаңтар.
2. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. –СПб: Питер, 2000.
3. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. –М., 1972.
4. Креативная педагогика: методология, теория, практика /Под ред. Ю.Г.Круглова. –М., МГОПУ им. М.А.Шолохова, изд. Центр «Альфа», 2002.